

Demográfiai eseményeket kísérő magatartási normák változásai*

S. Molnár Edit,

KSH Népeségtudományi Kutatóintézet ny. tudományos főmunkatársa

E-mail: smolnar@demografia.hu

A szerző megállapítása szerint a házassodási kedv mérséklődése, az élettársi együttélések számának növekedése, a családalapítás és a gyermekvállalás halogatása, valamint a termékenység csökkenése olyan jelenségek, amelyek alakulásában jelentős szerepe van a közgondolkodásban élő normáknak is. Az elemzésre az adott lehetőséget, hogy a Népeségtudományi Kutatóintézet több évtizede folytat lakossági megkérdezéseket e témákról. A tanulmány három jellegzetes példát mutat be. A házasságkötések tényleges aránya, a termékenység, valamint a későbbre tolódott gyermekvállalás tendenciái „együtt mozognak” a helyeselt párok kapcsolati forma, az ideális gyermekszám és az ideálisnak tartott gyermekvállalási kor normáinak időbeli változásaival.

TÁRGYSZÓ:
Házasságkötés.
Gyermekszám.

* A tanulmány elkészítését az OTKA támogatta. (Témavezető: *Pongrácz Tiborné*, nytsz.: K74909.)

A KSH Népeségtudományi Kutatóintézetében (NKI) folyó lakossági megkérdezések a különböző népesedési témákról több évtizedes múltra tekintenek vissza. A vizsgálatok egyik része a közvélemény megismerését célozta/célozza arról, milyen a kormányzati népesedéspolitikai célok, intézkedések fogadtatása a lakosság különböző rétegeiben, milyen eltérő vélemények tapasztalhatók, vannak-e a lakosság többségét érintő kritikus állásfoglalások. A vizsgálatok másik része – jóllehet, ez nem különül el éles határokkal a közvéleménytől – a magánélet eseményeiről szóló véleményeket, az ún. közmegítélés megismerését tekintette/tekinti céljának (*Angelusz* [1983]). Felfogásunk szerint a magánélet különböző eseményeit kísérő közmegítélés (ezúttal leszűkítve az eseményeket olyan demográfiai természetűekre, mint például a párkapcsolat létesítése, a családforma megválasztása, a gyermekvállalás) egyfajta társadalmi presszióként működik. Ez „konformálódásra” készítenet, vagyis arra ösztönzi az embereket, hogy igazodjanak az „elvárásokhoz”. A környezet, a kisebb-nagyobb kiterjedésű mikroszoptok pozitív kontrollal fogadhatják a közmegítélés szerint helyeselt normák követését, vagy rosszallhatják az attól eltérő, azt elutasító magatartást. Ám az e fajta társadalmi presszió, nem csak utólagosan fejt ki hatását. Az emberek többnyire ismerik a cselekedeteikre várható választ, és így szándékaikban, terveikben, döntéseikben eleve mérlegelik azokat. Vajon olyan családi életformát választanak-e meg, amelyet tudomásuk szerint a legtöbb ember jóvá hagy, vajon annyi gyermek felnevelését célozzák-e meg, amennyi megfelel a „szép család”, „normális család” közmegítélés szerinti képének stb.

A kisebb-nagyobb közösségek, mikroszoptok adott kérdésekben kialakult állásfoglalásait nehéz a reprezentatív mintákon végzett felvételek eszközével feltérképezni. Az azonban feltételezhető és a tapasztalatok is ezt valószínűsítik, hogy a kérdőíves megkérdezések alkalmából a legtöbb ember az általa „többséginek” gondolt magatartási szabályok elfogadásáról igyekszik számot adni (*Angelusz* [2000]). Tudatában vannak annak, hogy szűkebb-tágabb környezetükben milyen családfórmában illendő élni, hány éves korban elfogadott családot alapítani, mikor, milyen korhatárok között elvárt gyermeket vállalni stb., és ezeket a szabályokat – legalábbis megkérdezésük időpontjában – magukra nézve is követhetőnek gondolják.

Spéder Zsolt és Kapitány Balázs [2007] a nemzetközi szakkutatások mérvadó elméleti megállapításaival és konkrét kutatási eredményeivel gazdagon dokumentált tanulmánya arra hívja fel a figyelmet, hogy egyes szerzők szerint az individualizáció, a modernizáció átmenetre jellemző erőteljes térnyerésével a kisebb-nagyobb közösségi normákhoz való alkalmazkodás gyengül. Ezt a látszatot talán az okozza, hogy ezeket a közösségek, mikroszoptok közötti „átjárás”, mobilitás ma jóval gyakoribb,

szabadabb, mint a régebbi, ún. „történelmi időkben”. A mikrocsoporthoz való személyes kapcsolódás napjainkban egyáltalán nem örökkévaló. Az egyének életük sorsfordulóin révén más és más preferenciákkal rendelkező csoportokba (sőt a modernizálódó világra egyre inkább jellemző anonim környezetekbe is) kerülhetnek, s ily módon magatartásuk, véleményeik kontroll-lehetőségei is korlátozottabbá válnak. Más oldalról ez a fejlemény a kisebb-nagyobb közösségeket, mikrocsoportokat lazább ellenőrzésre, és a korábbi generációkhoz képest nagyobb fokú megértésre, toleranciára – más szóval –, a közmegítélés lassú irányváltására, a normák tartalmának megújulására indítja. Ez azonban semmiképpen sem jelenti azt, hogy manapság az egyének, a párok lehetőségeik és saját értékrendjük alapján egyedül, csupán maguk döntenek családi életformájukról, gyermekeik számáról és nem követnek semmiféle társadalmi szabályokat. A normák termékenységet befolyásoló szerepének fontosságáról szólva *Andorka Rudolf* például joggal fordítja figyelmünket az ún. kívülről irányított ember Riesman-i kifejtésére, arra, hogy az ember tevékenységeit, döntéseit, értékítéleteit a modern világban is a közvélekedés, a munkatársak, szomszédok, barátok véleménye, helyeslése vagy rosszallása irányítja (*Andorka* [1987], *Riesman* [1986]).

Az ún. termékenységi és családtervezési vizsgálatok rendre szembe találják magukat azzal, hogy jóllehet, a válaszadó személyek állásfoglalásai, véleménynyilvánításai nagyon is racionálisnak tűnnek, amikor a követendőnek tartott értékeikről adnak számot, mégis, azok gyakorlati megvalósulását e szempontból irracionálisnak nevezhető, egyéni szempontok téríthetik más irányokba. Helyeselheti valaki, hogy a családokban 2–3 gyermeknek kell nevelkednie, de ő maga valamiért legfeljebb egy gyermekre (vagy még annyira sem) vállalkozik, „alapvető emberi jognak” tarthatja a művi abortusz választását, de mivel nem akarja megszakíttatni véletlen terhességét, szándékán kívül felülmúlja saját gyermekszám-ideálját. Mindig kérdés, hogy ilyenkor az egyén által preferált értékek, normák megváltozásáról vagy pedig a véletlenbe beletörődés sokszor frusztráltságot előidéző fordulatáról van-e szó. Mindazonáltal a hazai szakkutatásokban határozottan jelentős és újszerű *Spéder Zsolt* és *Kapitány Balázs* ([2007] 163–195. old.) kutatásának az az eredménye, hogy valószínűsíti: bizonyos fajta értékek és normák elfogadása nem hatástalan a magánélet tényleges eseményeire nézve. Adataik szerint az ideális gyermekvállalási életkorról, a kívánatos gyermekszámról, a helyeselt párkapcsolati formáról meglévő egyéni vélekedések többé-kevésbé kapcsolatba hozhatók a vizsgált személyek privát gyermekvállalási szándékaival.

Az NKI „Életünk fordulópontjai” című panelvizsgálata, amelynek keretében a gyermekvállalási szándékok kutatása is folyt/folyik, lehetővé teszi, hogy ugyanezen kérdésekről a felnőtt lakosság széles körének (a 18 és 75 év közöttieknek) a véleményeit is megismerjük, pontosabban azt, hogy az említett témákról milyen normák a legelfogadottabbak a mai magyar társadalomban. Indokolt ugyanis feltételezni, hogy

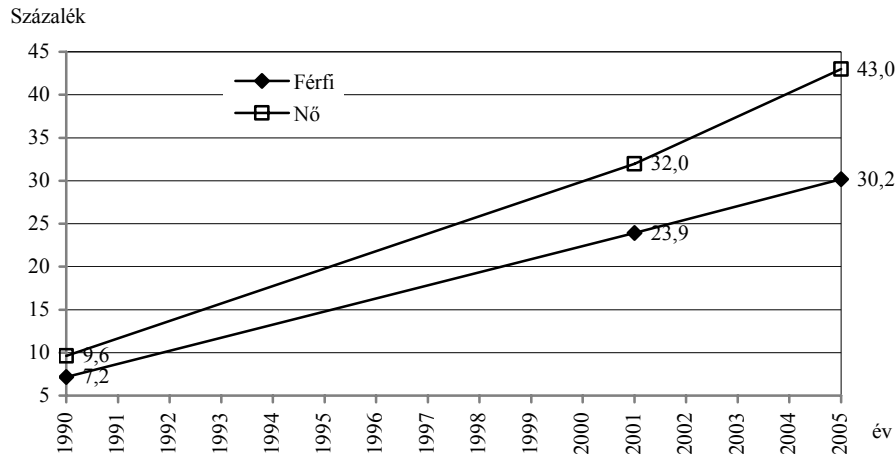
a szóbanforgó normák alakulásának/alakításának nem csupán az ún. kompetens népesség, hanem – szocializációs hatások, illetve korábbi tapasztalataik révén, és mint a kompetensek kisebb-nagyobb környezetének, mikrocsoportjainak résztvevői – a „még nem”, illetve „már nem” kompetens generációk is részesei, hordozói. Az ideális gyermekszámról, a párkapcsolati formákról és valamelyest az életkor-normatívákról szóló „közmegettelések” alakulása korábbi lakossági megkérdezéseinknek is témája volt. Ez, ha kissé hézagosan is, de módot ad a normák időbeli változásának követésére. Megfigyelhető, hogy a közmegettelés által kialakított normák némi késlekedéssel, hosszabb távon követik a tényleges, statisztikailag mérhető demográfiai trendeket, amelyeket rövid távon meghatározó módon az egyének gazdasági helyzete, társadalmi struktúrában betöltött helye, magatartása szab meg. (Például a házasságkötés előtti hosszabb-rövidebb élettársi együttélést választó párok magatartása némi késleltetéssel válik elfogadottá a kisebb-nagyobb közösségekben, mikrocsoportokban, és válik a házassági mozgalmat egyre inkább meghatározó magatartási normává.)

1. példa. Az első tartós párkapcsolat

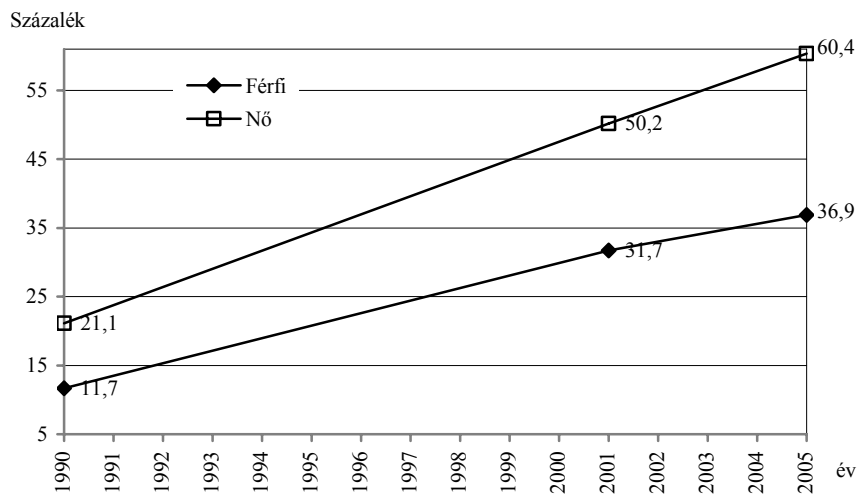
A mögöttünk álló évszázad második felében a családok szerkezetében és működésében bekövetkezett egyik leglényegesebb változás a házasság visszaszorulása és az élettársi kapcsolatok térhódítása volt. Az 1990. évi népszámlálás idején a lakosságnak még csak 3 százaléka, a 2005. évi mikrocenzus idején már közel 10 százaléka élt élettársi kapcsolatban, ami e 15 esztendőben végbement dinamikus emelkedés eredménye. A népszámlálások (1990, 2001), valamint a 2005. évi mikrocenzus adatai alapján két jellegzetes tendencia tűnik ki. Egyik a fiatalodás: 1990 és 2005 között észrevehetően növekedett az élettársi kapcsolatban élők között a 30 évesnél fiatalabbak hányada. A másik a családi állapot szerinti eltolódás: egyre több köztük a nőtlen és a hajadon.

A két tendencia mögött egyértelműen a házasságkötési szokások megváltozása érhető tetten, az, hogy a fiatal korosztályokhoz tartozó hajadonok és nőtlenek között mind többen vannak, akik első családalapításukat élettársi együttélésként indítják el. Az „Életünk fordulópontjai” című panelvizsgálat alapján erről pontosabb képet is kapunk. Azok körében, akik 1960 és 2004 között valaha is éltek párkapcsolatban, sikerült tisztázni és rögzíteni, hogy első tartós párkapcsolatuk élettársi együttélés vagy pedig törvényes házasság formájában valósult-e meg. Az élettársi együttélést mint első párkapcsolati formát választók aránya a 40 esztendő alatt rohamosan, a kezdeti 10 százalékos aránytól 70 százalékig nőtt.

1. ábra. A 15–29 éves férfiak és nők aránya az élettársi kapcsolatban élők körében, 1990., 2001. és 2005. évben

2. ábra. A nőtlen, hajadon családi állapotúak aránya a 30 év alatti élettársi kapcsolatban élők körében, 1990., 2001. és 2005. évben

Spéder Zsolt és Kapitány Balázs kutatása részletesen foglalkozik az első párkapcsolatok tartóságával (például azzal, hogy fennmaradtak-e a kapcsolatok a létrejöttüket követő 60 hónap után), továbbá hogy származott-e gyermek a kapcsolatból stb. Mi egyelőre megelégszünk azzal, hogy jól tudjuk: a fiatal korban létesülő élettársi együttélések egy jelentős hányada ún. próbaházasság. A fiatalok később (többnyire

még a nő terhessége előtt vagy az alatt) házasságra lépnek. Más részük véglegesen ebben a formában marad fenn, vagy házasságkötés nélkül felbomlik. Ezúttal azt vizsgálom, mennyire fogadja el, mennyire támogatja a közmegítélés a mindennapi gyakorlatban tapasztalt tendenciaváltozást, vajon már-már norma-e manapság, hogy a fiataloknak kifejezetten nem célszerű azonnal „fejést ugraniuk” a házasságba. Amennyiben ez utóbbiról van szó, igazolást nyer, hogy a kisebb-nagyobb közösségek, mikrocsoportok normája egyre inkább alkalmazkodik a tényleges gyakorlathoz. Más oldalról viszont a fiatalok választása is egyre magabiztosabbá válik, mivel az egymást választó párok „konfliktusmentesen” az újonnan kikristályosodó normához igazíthatják magatartásukat.

1. táblázat

Az első párkapcsolati formák megoszlása a párkapcsolatok létrejöttének időpontja szerint

Az első párkapcsolat létrejöttének időszaka	Házasság	Élettársi kapcsolat	Összesen 100% (N)
	százalék		
1960–1964	96,9	3,1	873
1965–1969	94,3	5,7	1163
1970–1974	92,5	7,5	1294
1975–1979	88,9	11,1	1301
1980–1984	79,6	20,4	1166
1985–1989	66,6	33,4	1047
1990–1994	55,7	44,3	1054
1995–1999	37,5	62,5	1004
2000–2004	30,0	70,0	793

Forrás: Spéder–Kapitány [2007] 2.9. táblázat, 41. old.

Lakossági megkérdezéseink eredményei szerint a közmegítélés 1991-ben gyakorlatilag már jórészt elfogadta, hogy a törvényes egybekelést megelőzően próbaházasságként együtt kell élni, olyannyira, hogy a felnőtt lakosság csaknem fele (48%) ezt egyenesen így „tanácsolta volna” a fiatalok számára. Igaz, ekkor még közel ugyanekkora (43%) volt azok aránya is, akik a párok együttélését kizárólag törvényes házasság keretei között helyeselték volna. Ám az ezredforduló után a házasságkötés előtti együttélés már határozottan elterjedt, többségi álláspontnak bizonyult, és a házasságkötés hagyományos (előzetes együttélés nélküli) formája feltűnően veszített népszerűségéből. Nem kerülheti el figyelmünket az sem, hogy a közmegítélésben – igaz, csak enyhén növekvő kisebbségi nézetként – helyet kap az élettársi együttélés mint véglegesnek tekinthető életforma helyeslése is.

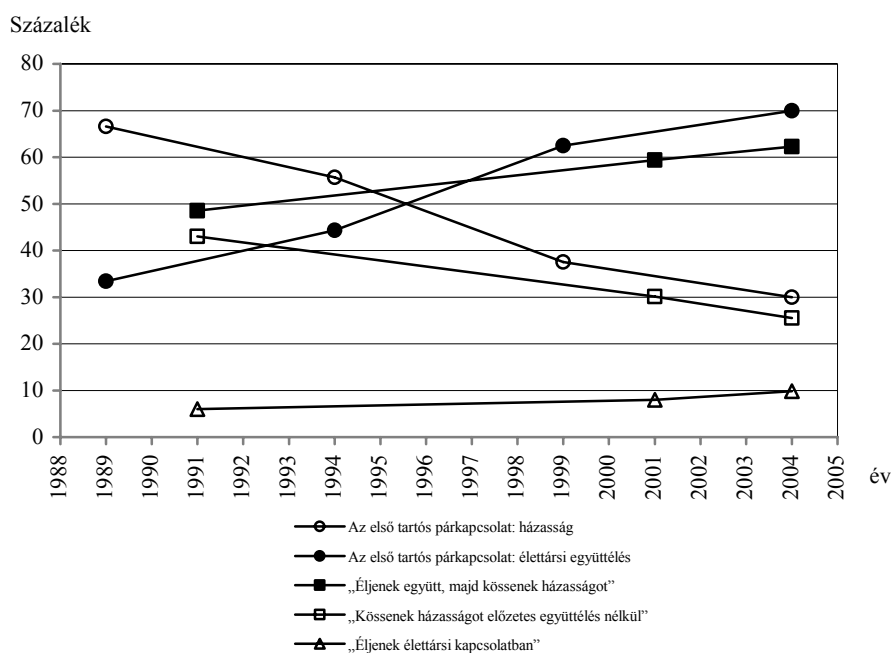
2. táblázat

Javasolt életforma fiataloknak. (Lakossági vélemények az 1991., 2001. és 2004. évben)
(százalék)

Javasolt életforma	1991.	2001.	2004.
	évben		
Előzetes együttélés, majd házasság	48,5	59,4	62,3
Házasság előzetes együttélés nélkül	43,0	30,1	25,5
Élettársi kapcsolat	6,0	8,0	9,8
Egyedül, önállóan élni	2,5	2,5	2,4
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

Ha megkíséreljük egymásra vetíteni az első tartós párkapcsolati forma *tényleges* tendenciáját és az ezt övező közmegejtélés időbeli változását, szembevető a két jelenség együtt mozgása.

3. ábra. Az első párkapcsolati forma *ténylegesen*, valamint a közmegejtélés szerint helyeselt módon

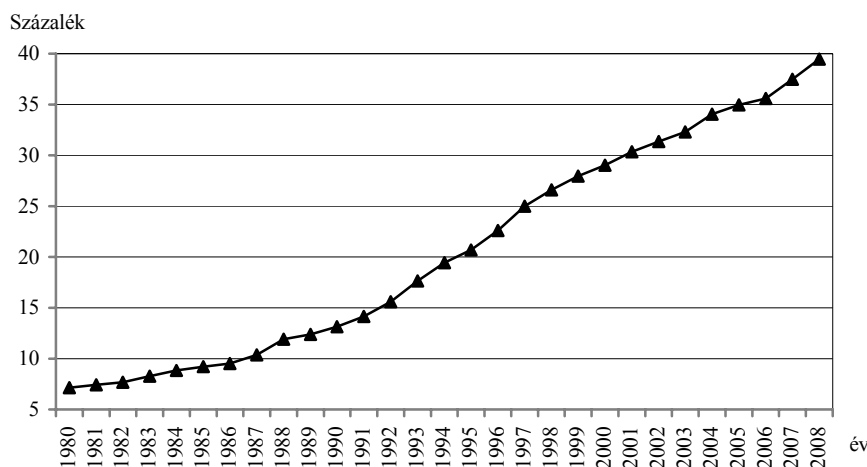

Forrás: Spéder-Kapitány [2007]. 2.9. táblázat, 41. old., valamint az 1991. évi lakossági megkérdezés; „Életünk fordulópontjai”, 1. és 2. hullám (2000, 2004).

Látható, hogy az együttélésnek, mint első tartós párkapcsolatnak a lendületesen felfelé ívelő trendjét kis lemaradással, de elég szorosan követi a közmegítélés elfogadó, ám a maga módján némiképp „kompromisszumos” állásfoglalása: „helyeseljük az együttélést, ha azt egy idő után valóban követi a házasság törvényes megkötése”. A házasság, mint első párkapcsolati forma tényleges visszaszorulását, kis lemaradással követi az ezt övező vélemény „leszálló vonala”, ami egyértelműen az első párkapcsolat szigorú hagyománytisztelő normájának a közmegítélésben is mérhető irányváltását jelzi.

A házas életforma előnyben részesítését mindazonáltal valószínűleg az erősíti, hogy „a gyermeknek mindenképpen a szülők házasságából kell megszületnie”-norma, ha csökkenő mértékben is, de elég maradandóan él a társadalomban. Tudvalevő, hogy míg az elmúlt évtizedekben általánosságban a termékenység jelentős csökkenésének lehettünk tanúi, a házasságon kívüli gyermekszülések aránya a mai napig erőteljesen emelkedik. (1980 óta például a nem házas születések 1980. évi 7,13 százalékos aránya 2008-ig 39,47 százalékra nőtt.)

4. ábra. A házasságon kívüli születések aránya, 1980–2008

Forrás: Demográfiai évkönyvek a megfelelő évek szerint. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest.

Ennek a fejleménynek a hatása a közmegítélésben is érzékelhető: a tendenciával való szembeállítás 1991 és 2004 között (erről az időszakról vannak lakossági felméréseink) határozottan mérséklően hatott a gyermek miatt nemrég még úgyszólván kötelezőnek tartott házasságkötés szigorú normájára, és növelte a kérdésben elbizonytalanodó, engedékenyebb vagy teljesen megengedő nézetek intenzitását. Az időről időre készült lakossági megkérdezéseink sajnos, nem standard, hanem különböző kér-

désmegfogalmazásokat alkalmaztak. A „határozottan házasságkötés-párti” állásfoglalásokat azonban biztonságosan azonosíthattuk, ezek aránya az 1991. évi 77 százalékról 2004-re 37 százalékig csökkent. Az elbizonytalanodó, az élettárs-szülők házasságkötését nem „nagyon”, legfeljebb „eléggé”, „nem különösebben” vagy „egyáltalán nem fontosnak tartó” nézetek különböző intenzitással, de kérdezésről kérdezésre mind gyakrabban jelentek meg a közmegítélésben. Az elbizonytalanodás, a kisebb-nagyobb fokú engedékenység 1991-ben a lakosság alig több mint egyötödére volt jellemző, 2004-re azonban összességében 60 százalék fölé emelkedett.

3. táblázat

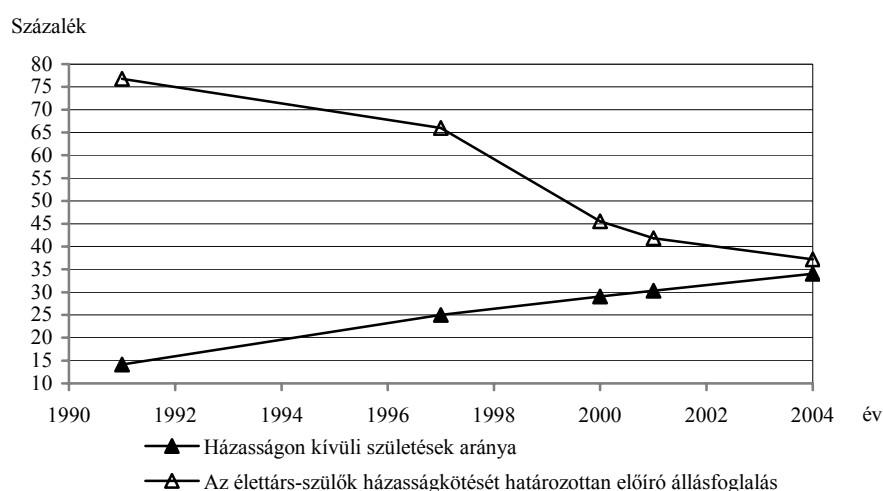
Az élettárs-szülők házasságkötésével kapcsolatos lakossági állásfoglalások mérlege, 1991–2004 (százalék)

Év	A házasságkötést határozottan előíró nézetek	Százalék	Bizonytalan, engedékeny vagy teljesen megengedő nézetek	Százalék
1991	– Amint a nő terhes lesz, kössenek házasságot (62%) – Legalább a gyermek megszületéséig kössenek házasságot (15%)	76,8	Nem fontos házasságot kötni, mind-egy, hogy egy gyermek házasságból vagy élettársi kapcsolatból születik	21,5
1997	„Egyetért” azzal, hogy a gyermek megszületéséig házasságot kell kötni	66,0	A kérdésben „bizonytalan”, vagy „nem ért egyet” vele	34,0
2000	„Egyetért” azzal, hogy „aki gyermeket akar, az kössön házasságot”	45,5	„Nem ért egyet” az állítással	54,4
2001	Terhesség, gyermekvállalás esetén a házasságkötés „nagyon fontos”	41,8	Terhesség, gyermekvállalás esetén a házasságkötés legfeljebb „eléggé”, „nem különösebben”, vagy „egyáltalán nem fontos”	57,9
2004	Terhesség, gyermekvállalás esetén a házasságkötés „nagyon fontos”	37,2	Terhesség, gyermekvállalás esetén a házasságkötés legfeljebb „eléggé”, „nem különösebben”, vagy „egyáltalán nem fontos”	62,7

Első példánk szerint az élettársi együttélések terjedése, valamint a nem házas születések növekvő irányú tendenciája frissítően hat a korábban szinte kötelezőként előírt normákra. A közmegítélés szerint ma kifejezetten helyeselhető, ha a fiatal párok első tartós párkapcsolatukat együttélésként, nem pedig törvényes házasságként indítják el, és a házasságot csak ezt követően kötik meg. A házasságkötés előtti együttélés természetes magatartásként kezelése együtt jár azzal, hogy a közmegítélés szerint ma

már nem ítéendő el egyértelműen, ha a gyermek a szülők házasságkötése előtt világra jön. Ezek a változások kétségkívül buzdítóan hatnak a fiatalok életformaválasztásaira is: az együttélések és a nem házas születések számának további növekedésére és esetleg az élettárs-szülők házasságkötésének elhalasztására vagy annak végleges mellőzésére.

5. ábra. A házasságon kívüli születések aránya és az élettárs-szülők házasságkötését előíró norma alakulása, 1991–2004

Forrás: 1991. és 1997. évi lakossági megkérdezések; PPA (Population Policy Accentuate) Adatfelvétel, 2000; „Életünk fordulópontjai” 1. és 2. hullám (2001, 2004).

2. példa. A gyermekek ideális száma a családban

Több mint 70 éve visszatérő kérdése a lakossági, majd az 1960-as évektől az ún. termékenységi és családtervezési adatfelvételeknek, hogy hány gyermeket találnak az emberek általában jónak, megfelelőnek, „ideálisnak” egy ún. normális, egészséges családban. Tudomásunk szerint első ízben a Gallup Poll egy 1936. évi kérdőívén szerepelt ebben a megfogalmazásban: „What do you consider is the ideal size of a family: husband, wife and how many children?” (Mit tart a család ideális méretének: férj, feleség és hány gyermek?) (Ware [1974]). A kérdőív kérdések megfogalmazásának manapság sokféle változata ismert.

Valamennyi kérdés megfogalmazás hangsúlyozza, hogy nem a válaszadó saját családja számára vágyott, hanem az átlagos, ún. normális családok számára ideá-

lisnak gondolt, helyeselhető, javasolható gyermekszám iránt érdeklődik. A magyar kérdőív kérdése többnyire így hangzik: „Mit mondana, általánosságban hány gyermeket tart Ön jónak, ideálisnak egy mai magyar családban?” A válaszokból számított mutatószámot (az ideálisnak tartott gyermekszám átlagát vagy a 100 családra jutó ideális gyermekszámot) a szakirodalom ma úgy kezeli, mint a társadalmi presszió hatására kialakult gyermekszám-elképzelések legjobb mérőszámát (*Blake* [1966], [1968]).

Az NKI-ban 1974 és 2001 között készített lakossági megkérdezések adataiból számított mutatók, valamint az ugyanezen években mért termékenységi arányszámok egybevetése azt valószínűsíti, hogy az ideális gyermekszám eszménye, normája valamiféle „szabályozó erővel” bír. Jóllehet, a mutató mindig meghaladja a tényleges termékenységet (az adott évben mért teljes termelékenységi arányt, Total Fertility Ratio – TFR), és a kettő közötti távolság nemigen változik, ezek „együtt mozognak”. (Más szóval: a TFR emelkedésével/csökkenésével az ideális gyermekszám-átlag is emelkedik/csökken). A kapcsolat közöttük kétoldalú lehet. Az ideális gyermekszám normája „igyekszik” fölfelé húzni, vagy legalábbis szinten tartani a gyermekvállalási szándékokat, ám ez utóbbi csökkenő irányú tendenciája a közmegítélést megértésre, toleranciára készíti, s ez magára a norma szintjének meghatározására nézve is mérseklően hat. A jelenség időbeli alakulását szemlélve elmondható, hogy az ideális gyermekszám átlaga a legkorábbi (1974. évi) vizsgálatunkban bizonyult a legmagasabbnak, megközelítette a 100 családra jutó 3 gyermeket (2,88). Az elmúlt 35 évben ekkor volt legmagasabb a termékenység is (2,30). Az első felméréstől 2001-ig mindkét arányszám kisebb ingadozásokkal, de folyamatosan csökkent. Az „ideák” követék a termékenységet, de lassabb ütemben, s így a közöttük lévő távolság újabban növekedni látszik.

4. táblázat

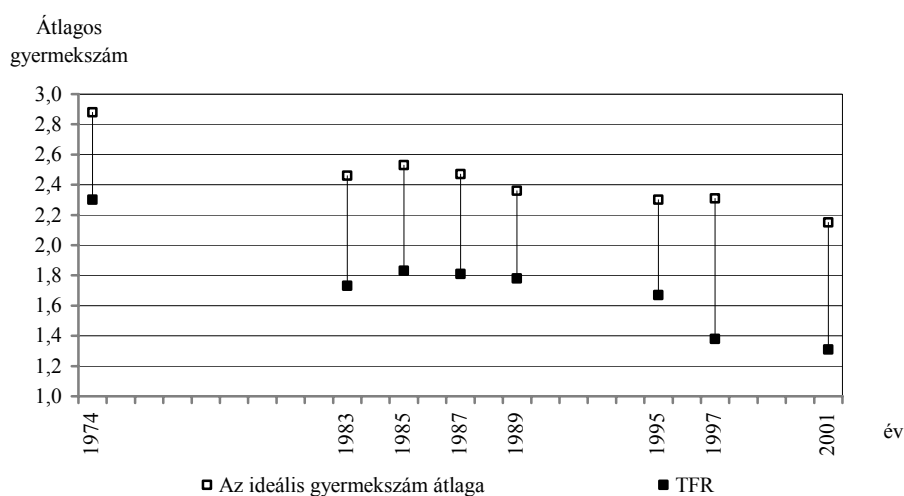
*Az ideális gyermekszám átlaga és a teljes termékenységi arány (TFR)
1974 és 2001 között*

Év	Az ideális gyermekszám átlaga	TFR
1974	2,88	2,30
1983	2,46	1,73
1985	2,53	1,83
1987	2,47	1,81
1989	2,36	1,78
1995	2,30	1,57
1997	2,31	1,38
2001	2,15	1,31

Mínta az fogalmazódna meg a véleményekben, hogy „bár a régebbi időkhöz képest manapság kevesebb gyermekkel is boldog lehet egy család, de azért a jelenleginél több gyermekre kellene vállalkozniuk a fiatal pároknak”.

A normát kifejező átlagok és a termékenység „együttmozgását” szemléletesen mutatja a 6. ábra.

6. ábra. A teljes termékenységi arányszám (TFR) és az ideális gyermekszám átlag alakulása 1974 és 2001 között

Forrás: S. Molnár [2001]. (Az ábrát az „Életünk fordulópontjai” 1. hullámának (2001) adatával és a 2001. évi TFR-rel egészítettem ki.)

Ha 1989 (a rendszerváltozás kezdete) és 2001 között elég jelentősen csökkent is a 100 családra ideálisnak tartott gyermekszám mutatója, a közmegtélés társadalmi mintázata gyakorlatilag nem vagy csak alig-alig változott. Az átlagosnál valamivel mindig több gyermeket helyeselnének a 60 év feletti korosztályok, valamint az egyház tanításait követő, legvallásosabb emberek. Talán nem áll távol a valóságtól az a feltételezés, hogy egyes vallásos közösségekhez, különböző felekezeti mikrocsoportokhoz kötődő emberek az átlagosnál jóval intenzívebben vonzódnak a nagy gyermekszámú család eszményképéhez; ezt sok írott és íratlan vallási, egyházi szabály ma is erősíti. A véleményeket általánosságban is szinte minden kérdésben legjobban befolyásoló iskolai végzettség metszetében egy „kvázi U-alakú” görbe látszik kialakulni: a lakossági átlagot az alacsonyan iskolázottak, más oldalról a diplomások haladják meg. E mögött talán az sejthető, hogy az előbbiekből többien tartoznak az idősebb generációhoz, azokhoz, akik eleve átlag feletti gyermekszámot vélnek ideálisnak. Az utóbbiak, a diplomások pedig talán leginkább érzékelnek fe-

szültséget a gyermekek szépnek, jónak, kívánatosnak gondolt száma mint „vágy-álom” és saját lehetőségeik (hosszú tanulási idő, karrier miatti lemondás) között. Ez azonban egyelőre csak találgatás.

5. táblázat

Az ideális gyermekszám átlaga a válaszadók életkora, vallásossága és iskolai végzettsége szerint, 1989, 2001

Megnevezés	1989	2001
	évben (százalék)	
Korcsoport (éves)		
18–24	2,28	2,05
25–29	2,28	2,04
30–39	2,28	2,07
40–49	2,22	2,06
50–59	2,38	2,15
60 és idősebb	2,51	2,30
Vallásosság		
Az egyház tanításait követi	2,71	2,33
Vallásos a maga módján	2,34	2,12
Bizonytalan	2,35	2,05
Nem vallásos	2,34	2,03
Iskolai végzettség		
8 osztálynál kevesebb	2,42	2,33
8 osztály	2,29	2,16
Szakmunkás iskola	.	2,02
Érettségi	2,35	2,09
Felsőfokú képzettség	2,53	2,29
Átlag	2,36	2,13

Forrás: 1989. évi lakossági felmérés és „Életünk fordulópontjai” 1. hullám (2001).

Az emberek nem mindig kezelik mereven az ideális gyermekszám kérdését. Noha évtizedek óta a kétgyermekes családot tekintik legtöbbször ideálisnak, nem mindig tudnak egyetlen számot megjelölni. Az „egy-két” gyermek ideálisként megjelölése mégis inkább korlátozó attitűdről árulkodik, míg a „két-három gyermek” inkább nyitottságról az iránt, hogy egy igazi, jó családi közösségben akár három gyermek is nevelkedhet. A „három-négy gyermek” preferálása pedig kifejezetten erősen gyermekcentrikus véleményt tükröz. A vélekedések árnyaltságát igyekszik megra-

gadni az a kérdőívkérdés, amely a gyermektelenségtől a négy vagy több gyermekig terjedően külön-külön tudakolja, mennyire tartják „jónak”, „megfelelőnek”, ha egy házaspárnak éppen az adott számú gyermeke van. Az ötfokú skálán megadott válaszok arányai a két kérdezési idő (1989 és 1997) alkalmából, gyakorlatilag megegyeztek és feltevésünk szerint a mai napig is hasonlóak.

6. táblázat

Lakossági vélemények a családban nevelkedő gyermekek számáról, 1997
(százalék)

Kérdés	Jó vagy nagyon jó	Közepes, jó is, rossz is	Rossz vagy nagyon rossz
Mennyire jó, ha egy családban			
nincs gyermek	3,7	13,9	82,4
egy gyermek van	32,2	36,6	32,7
két gyermek van	77,2	18,0	4,8
három gyermek van	61,5	18,9	4,8
négy vagy több gyermek van	27,7	19,6	52,7

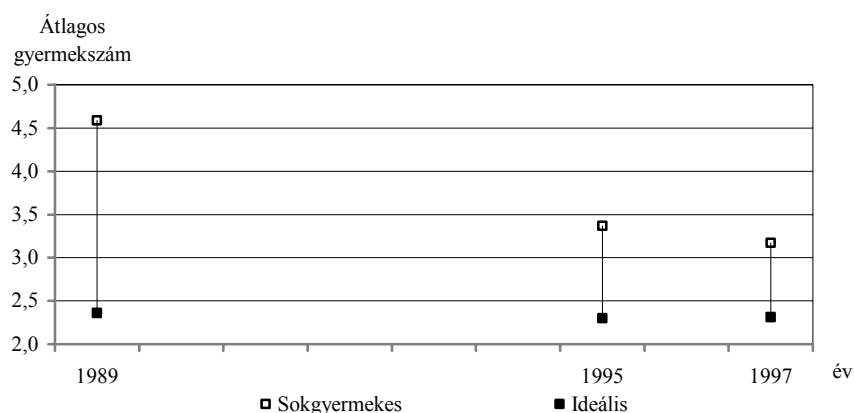
Látható, hogy a vélemények ebben a megközelítésben is a kétgyermekes család ideája köré sűrűsödnek. A többség rossznak vagy nagyon rossznak találja a gyermektelenséget (igaz: „jónak” vagy „nagyon jónak” többen minősítik ezt a helyzetet, mint ahányan „ideálisnak” gondolják – ez utóbbiak aránya 1–2 százalék között van). De többségi vélemény az is, hogy négy vagy több gyermek már nem tekinthető az optimális családlétszám jellemzőjének. Más lakossági megkérdezéseink azt valószínűsítik, hogy az ekkora létszámú családokat az emberek már hajlamosak negatívan, előítéletesen kezelni; a sokgyermekes lét anyagi hátrányai mellett a családtervekre nézve ez a fajta „társadalmi presszió” is visszatartó erejű lehet.

A hetvenes években az emberek többsége a négy-, öt- és hatgyermekes szülőket tartotta „sokgyermekeseknek”. Az ezredfordulón viszont a lakosság több mint 60 százaléka már a három gyermeket, 14 százalék pedig a két gyermeket is „soknak” gondolta. Az ún. sokgyermekes családok vélt gyermekszámának átlaga egy negyedszázad alatt 4,87-ről 3,17-re zuhant. A radikális véleményváltozás 1995-ben következett be. Ekkor már ismert volt a családtámogatások 1996-ra tervezett szűkítése, amely szerint csak a legalább háromgyermekes családok kaphattak állampolgári jogon családi pótlékot és gyest, míg egy vagy két gyermek esetén csak az alacsony jövedelmű családok részesülhettek ebből a támogatásból. A három- és többgyermekesek kiemelt állami kezelése a közvélemény figyelmét a háromgyermekes családok támogatásra szoruló, nehéz helyzetére irányította, és ez a fejlemény a „sokgyermekes” minősítés mércéjét is alacsonyabb szintre helyezte. (Jól példázza ez azt is, hogy a politikai, kormányzati aktu-

sokra reagáló közvélemény és a magánélet eseményeit mérlegelő közmegítélés határai nem mindig különülnek el egymástól éles határokkal.)

Érdekes, hogy a rendszerváltás kezdetén még nagyon jelentős távolság mutatkozott az ideálisnak tartott gyermekszám és a „sokgyermekesnek” tartott családok gyermekszáma között, de 1995-re és 1997-re ez a távolság összezsugorodott.

7. ábra. Az ideális gyermekszám és a „sokgyermekes családok” vélt gyermekszámának átlaga, 1989, 1995, 1997

Forrás: 1989., 1995., 1997. évi lakossági megkérdezések.

A két fiktív gyermekszám-átlag közeledésének egyik lehetséges magyarázata, hogy az ideálisnak tartott gyermekszámot a közmegítélés maga is „szinte soknak érzi”, olyannak, amelyet a szülők saját életükben elég nehezen, már-már csak a sokgyermekesség státusát vállalva tudnák valóra váltani. Nem zárható ki, hogy ez a megfontolás is szerepet játszik az ideális gyermekszám normájának lejjebb tolódásában.

Második példánkkal a gyermekvállalási gyakorlat és az erre befolyást gyakorló normák közötti szoros kapcsolat meglétét szándékoztunk illusztrálni: jóllehet, a gyermekvállalási gyakorlat valamiképpen „tekintettel van” az általánosnak hitt normára, a közmegítélés együttérzése, toleranciája révén a normák módosulnak: az „ideálisnak vélt helyzet” mércéje is kész idomulni a valóságos tendenciákhoz.

3. példa. A házasságkötés és az első gyermekszülés időzítése

Magyarország hosszú ideig az ún. „korán házasodók országa” közé tartozott. Az 1990-es évek elején (az 1970 után született fiatal korosztályokban) egyfajta

mintaváltás következett be, ami egyrészt a házasságkötések számának csökkenésében, másrészt pedig az első házasságkötések életkorának növekedésében mutatkozott meg. Míg 1990-ben a férfiak átlagosan 24-25 éves korban, a nők 22 éves korban léptek először házasságra, 2006-ban ez az átlag férfiaknál már megközelítette a 30 éves kort (az átlag 29,7 év volt), a nőknél pedig 27 év fölé emelkedett (átlagosan 27,3 évre).

Annak megállapítására, hogy ezt a fejleményt vajon milyen közmegítélés övezte/övezi, lehetőségeink az eddigiekhez képest korlátozottabbak. A korlát ugyanis abban áll, hogy a házasságkötés ideális időpontjáról nincsenek hosszabb távra visszatekintő, lakossági megkérdezéseken alapuló adataink. A „Manapság hány éves korban legjobb házasságot kötni?”-kérdést először 2001-ben fogalmazta meg az „Életünk fordulópontjai” című vizsgálat kérdőíve, majd ugyancsak ennek kereteiben 3 évvel később, a 2. hullám alkalmából, 2004-ben. Ez utóbbi eredményei szerint úgy tűnik, a közvélekedés elég jól követte a „halasztás” jelenségét. 2004-ben a többség (57%) a nők számára a 25–30 év közötti kort tartotta legjobbnak a férjhez menésre (és csak 37 százalék a 24 év alatti életkort). Még inkább áll ez a férfiakra nézve: gyakorlatilag a felnőtt lakosság mintegy háromnegyede (74 százaléka) vélte legjobbnak a nővel való kapcsolat megkezdésére a 25–30 év közötti, további 10 százalék pedig az ennél is későbbi, 30 év fölötti életkort.

7. táblázat

Az első házasságkötés ideálisnak tartott életkora, 2001, 2004

Életkor	2001-ben		2004-ben	
	Nők	Férfiak	Nők	Férfiak
	számára (százalék)			
24 év alatt	52,6	21,6	39,3	14,0
25 év fölött	44,7	75,8	56,8	74,4
30 év fölött			1,4	9,1
Soha	1,0	1,0	0,8	0,8
Nem tudja	2,0	2,0	0,8	1,7
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: „Életünk fordulópontjai” 1., 2. hullám (2001, 2004).

Az említett adatfelvétel panel jellegéből következően 2001-ben és 2004-ben gyakorlatilag ugyanazok a személyek válaszoltak a feltett kérdésre. A 7. táblázat arról tanúskodik, hogy a kérdezettek egyénileg is követték a házasságkötési életkor növekedését, és relatíve rövid időn belül módosították erről alkotott korábbi nézetüket.

2001 és 2004 között a férfiak valóságos első házassági életkora átlagosan 1,2 évvel, a nők 1,3 évvel növekedett (férfiak: 27,8-ről 29,0 évre, nők: 25,2 évről 26,5 évre). Az ideálisnak tartott házassági kor megítélésében ez idő alatt ugyancsak jelentős elmozdulás történt.

A meghatározó többség nemcsak a házasságkötéshez ideálisnak tartott korcsoportok, hanem ezen belül az életkor pontos, évszám szerinti megjelölésével is válaszolt. Az ezekből számolt átlagok arra vallanak, hogy az ideálisnak vélt házassági kor normája kicsit elmarad a tényleges helyzettől, más szóval, a legtöbb ember ma (még?) helyesebbnek tartaná, ha a fiatalok valamivel (körülbelül 1,5–2,0 évvel) korábban szánnák rá magukat a házasságra, mint ahogyan valójában teszik. Az is kitűnik, hogy jóllehet, a közmegítélés 3 év távlatában is „képes volt” megemelni az ideális házasságkötési életkor normáját, a változtatás „üteme” a valóságnál lassúbb (csakúgy, mint ahogyan azt az ideális gyermekszám és a TFR esetében is láttuk). Míg a valóságban 3 esztendő alatt átlagosan 1,2–1,3 évvel növekedett a házasságkötés életkora, a „norma” mind a férfiak, mind a nők vonatkozásában átlagosan csupán csak 0,8 évvel nőtt meg.

8. táblázat

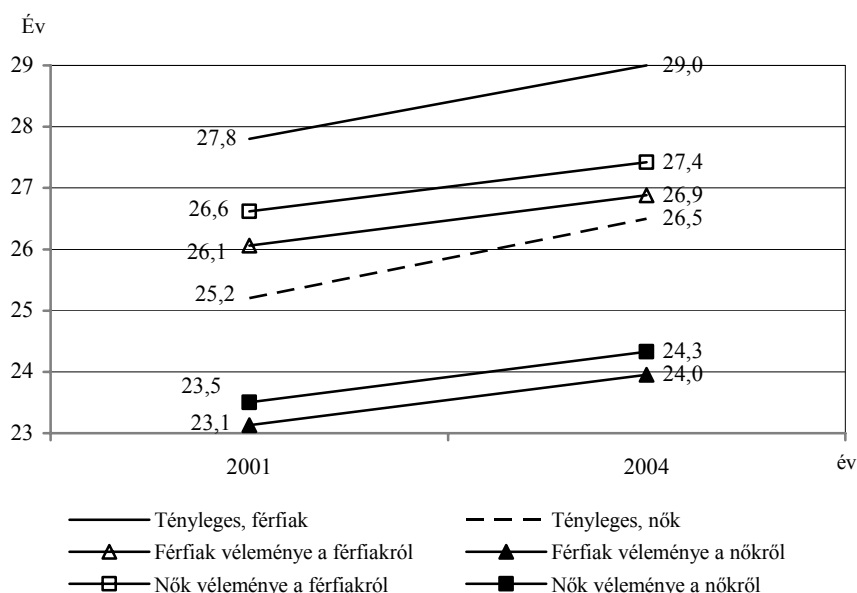
*Az első házasságkötés ideális átlagos életkora nemenként, 2001, 2004
(év)*

A válaszolók véleménye	Egy nő számára		Egy férfi számára	
	2001	2004	2001	2004
Férfiak	23,13	23,95	26,06	26,88
Nők	23,50	24,33	26,62	27,42
Együtt	23,33	24,16	26,36	27,18

Forrás: Életünk fordulópontjai, 1., 2. hullám (2001, 2004).

Bár a kérdőív kérdése nem a leendő férjek és feleségek közötti ideális korkülönbséget tudakolta, a két nem számára kívánatosnak gondolt házassági kor különbsége arra utal, hogy „a férj legyen idősebb 1–2 évvel” hagyománya nemcsak ténylegesen, hanem a normák szintjén is tartja magát. Érdeemes emellett felfigyelni arra, hogy úgy tűnik, a nők határozottabban „késleltetés pártiak” mint a férfiak. Bár 2001 és 2004 között mind a férfi, mind a női válaszadók növelték az első házasságkötés ideális életkorát, a nők ezt mindkét vizsgálati évben, mind a maguk, mind pedig férfi társaik részére magasabban szabták meg, mint az „erősebbik nem”. Lehetséges – erről empirikus eredmények egyelőre nincsenek –, hogy ez a magánéletben is így van: a házasságkötés halogatását inkább a nők pártfogolják.

8. ábra. Az első házasságkötés tényleges és ideálisnak tartott életkora, 2001, 2004

Forrás: Demográfiai Évkönyvek; Életünk fordulópontjai 1., 2. hullám (2001, 2004).

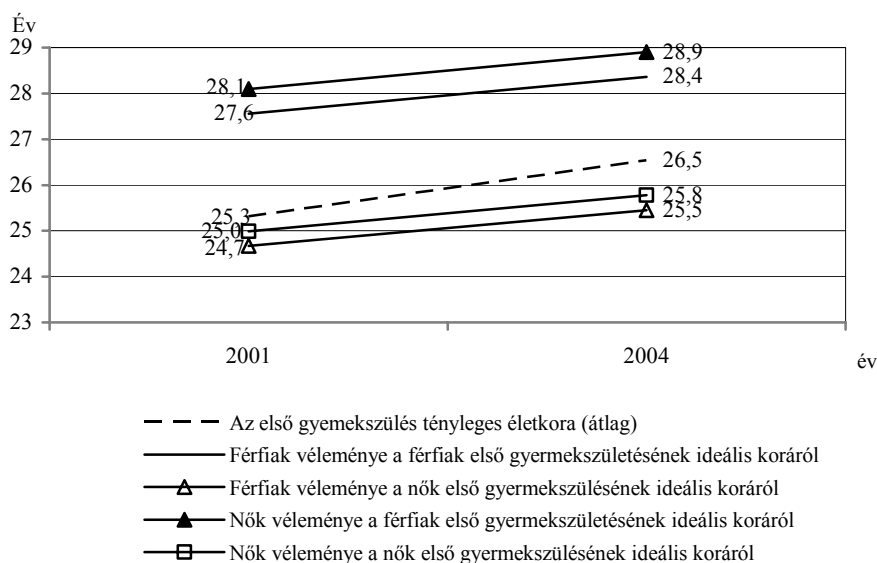
Az élettársi kapcsolatok terjedése és a nem házas születések számának emelkedése arra vall, hogy a házasságkötés (vagy a házas családi állapot) ma már korántsem nevezhető a gyermekvállalás feltételének. A házasságkötés késleltetése azonban mégis „együtt mozog” az első gyermekvállalás későbbre halasztásával is. Közel két évtizeddel ezelőtt, 1990-ben a nők még 23 éves koruk előtt (átlagosan 22,97 éves korban) születték első gyermeküket, de 2005-ben ez a családi esemény már 4 évvel később, átlagosan az anyák 27 éves korában következett be.

Ami a deklarált véleményeket illeti, a lakosság csak kevéssel, nem egészen egy esztendővel maradt le ettől: a többség mindkét vizsgálati évben (2001-ben és 2004-ben) 24–26 év közöttre írta volna elő a nők számára első gyermekük világra hozását. Ám e rövid távon belül is emelkedett az anyává válás „ideális életkorának” átlaga csakúgy, mint ahogyan e három év, 2001–2004 távlatában ez ténylegesen is történt. Más szóval: követve a tényleges változásokat, a második kérdezési hullám idejére a kérdezettek többnyire változtattak 3 évvel korábbi álláspontjukon.

A 9. ábra szerint a nők a férfiakhoz képest kicsit idősebb korban szabnak meg az anyává válást, hasonlóképpen, mint ahogyan a házasságkötés késleltetését vizsgálva is tapasztalhattuk ezt. Ez a „nőies” állásfoglalás az apává válás időzítésének megítélésében is érvényesül. A nők férfitársaiknak is idősebb életkorra írják elő az apává

válást annál, mint ahogyan azt maguk a férfiak gondolják helyesnek a saját nemük számára. Lehetséges, hogy az ún. „postponement” jelenség kibontakozásában a nők jelentették/jelentik az „erősebbik nemet”?

9. ábra. Az anya tényleges életkora első gyermekszüléskor, valamint a férfiak, illetve nők számára ideálisnak tartott első gyermekvállalási kor, 2001, 2004

Forrás: Demográfiai Évkönyvek és Életünk fordulópontjai, 1., 2. hullám (2001, 2004).

A kérdőív direkt módon nem érdeklődött az iránt, hogy van-e valamiféle jóváhagyott szabály, előírás arra, mennyi idő teljen el a házasság megkötése és az első gyermek megszületése között. Arra gondolva, hogy a házasság előtti együttélés (a próbaházasság) mára szinte általános népszerűséget vívott ki, ilyen kérdésnek csekély is lenne a jelentősége. Közvetett módon – az ideális házassági kor és az ideális gyermekszülési kor mechanikus egybevetésével – mégis arra következtethetünk, hogy talán létezik valamiféle hallgatóságos megjegyzés ebben. Mindkét nem álláspontja szerint és mindkét vizsgálati évben (2001-ben és 2004-ben) átlagosan 1,5 évnyi különbség mutatkozik e két kiemelt családi esemény ideálisnak vélt életkora között. Másképp szólva, lehetséges, hogy – legalábbis évtizedünk első felében – a közmegítélés azt látta volna jónak, illendőnek, ha az egybekeltek az esküvőt követő mintegy fél év elteltével kezdenek hozzá családterveik megvalósításához. Nem zárható ki, hogy ez az elv mindenek előtt azon kevesek számára irányadó, akik első tartós párkapcsolatukat házasságkötéssel indítják el.

A harmadik példa arról szól, hogy az ún. „postponement” jelenség sem kizárólag a benne érintettek egyéni, mindenféle társadalmi szabálytól mentes döntéseinek következménye. A párkapcsolatnak és a gyermekvállalásnak az életpálya későbbi szakaszára történő eltolódásához szükség van a szűkebb környezet támogatására, „beletörődésére”, egyetértésére, csakúgy, mint a szélesebb környezet, a kortárs csoportok által nyújtott mintákra. Mindezek hozzájárulhatnak ahhoz, hogy a családalapítás időzítésének hagyományos normája a korábban megszokotthoz, helyeslélthez képest egyértelműen a családalapítás előtt állók későbbi életszakaszára helyeződjön át.

*

Tanulmányunkban három példa segítségével igyekeztük hipotetikusán megfogalmazni, hogy a magunk részéről miként értelmezzük a kiemelkedő családi események, folyamatok és azok közmegítélésben való megjelenése között fennálló kapcsolatokat. Természetesen az itt leírt felvetések vitathatók, és sok másféle magyarázat is lehetséges. Reményeink szerint feltevéseinket megerősítik azok a jelenleg folyamatban levő kutatások (az „Életünk fordulópontjai” 2008. évi 3. hulláma, valamint egy 2009-ben készített lakossági megkérdezés), amelyek lehetővé teszik a közmegítélés idősorainak továbbvezetését és egybevetését az évtized második felében zajló tényleges demográfiai történésekkel. Reménykeltő az is, hogy a „Generation and Gender Program” (GGP), amelynek lakossági adatfelvételi programjához az „Életünk fordulópontjai” adatbázisa illeszkedik, biztosítja feltevéseink nemzetközi adatokon végzett ellenőrzését is.

Irodalom

- ANDORKA R. [1987]: *Gyermekszám a fejlett országokban*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- ANGELUSZ R. [1983]: *Kommunikáló társadalom*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- ANGELUSZ R. [2000]: *A láthatóság görbe tükrői*. Új Mandátum Könyvkiadó. Budapest.
- BLAKE, J. [1966]: The Americanization of Catholic Reproductive Ideals. *Population Studies*. 20. évf. 1. sz. 27–49. old.
- BLAKE, J. [1968]: Are Babies Consumer Durables? *Population Studies*. 22. évf. 1. sz. 5–25. old.
- RIESMAN, D. [1968]: *A magányos tömeg*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.
- S. MOLNÁR E. [2001]: A közvélemény gyermekszám-preferenciái. *Demográfia*. 3–4. sz. 259–280. old.
- SPÉDER ZS. – KAPITÁNY B. [2007]: *Gyermekek – vágyak és tények. Dinamikus termékenység elemzések*. Műhelytanulmányok. 6. sz. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet. Budapest.
- SPÉDER ZS. (szerk.) [2002]: *Demográfiai folyamatok és társadalmi környezet. Gyorsjelentés*. Műhelytanulmányok. 1. sz. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet. Budapest.
- WARE, H. [1974]: *Ideal Family Size*. Occasional Paper No. 13. World Fertility Survey. London.

Summary

Findings presented in this paper suggest that demographic tendencies such as the declining ratio of marriages, the increasing ratio of cohabitations, the postponement of maternity as well as the decrease of overall fertility are interrelated with social norms. The analyses are based on a series of social surveys carried out by the Demographic Research Institute during the past decades. Three typical examples are presented. Tendencies in nuptiality, fertility and also in the postponement of maternity are shown to correlate with the over-time changes in the corresponding attitudes on the preferred form of cohabitation; the ideal number of children and the preferred age of birth giving.